

УДК 80(=16)''18''Я.Головацький

ЯКІВ ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯК СЛАВІСТ

Іраїда ГАЛЕНКО

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра загального мовознавства*

У статті на основі аналізу науково-педагогічної і публіцистичної спадщини Я.Головацького здійснена спроба вивчення характеру його славістичної діяльності. З'ясовано, що ця діяльність спиралася на ідеї етнічної спорідненості та культурного єднання слов'ян і відзначалася багатоаспектністю. Зокрема, вона була спрямована на висвітлення духовної єдності слов'ян, на укріплення міжслов'янських культурних зв'язків, дослідження слов'янської міфології, давніх слов'янських топонімічних назв, кириличних рукописів; вона торкалася проблем виникнення письма у слов'ян, поширення кириличної писемності та книгодрукування, удосконалення слов'янського бібліографування; міжслов'янського перекладу, висвітлення громадського і культурного життя слов'янських народів, позначилася на формуванні підвалин слов'янознавства у Львівському університеті та на інших ділянках культури слов'янських народів.

Ключові слова: Я.Головацький, культурне єднання слов'янських народів, національне відродження, славістична діяльність, славістика.

У жовтні 2004 р. виповнилося 190 років від дня народження Якова Головацького (1814–1888) – одного з перших активних діячів національно-культурного відродження Галичини і першого завідувача кафедри руської (української) мови та літератури Львівського університету (1848–1867). Ця неординарна особистість увійшла в історію української культури як громадський діяч, учений, педагог, письменник, перекладач, редактор, видавець, бібліограф. Людина талановита, високоосвічена, ініціативна і дуже працьовита, Я.Головацький залишив вагомий творчий спадок, тематично багатоаспектний і надзвичайно об'ємний. Уже виконана значна дослідницька робота у вивченні його доробку в ділянках історії, етнографії, фольклористики, історії літератури, мовознавства, археології тощо. Що ж стосується внеску Я.Головацького безпосередньо у славістику, то він висвітлювався переважно в аспекті зв'язків його з західними, південними та східними слов'янами (Г.Гербільський, З.Матисякевич, І.Панкевич, Т.Поляніна та ін.) і потребує ще дослідницької уваги. Мета даної розвідки – визначити основну проблематику славістичної спадщини Я.Головацького та окреслити її зміст.

Проблематика славістичної діяльності Я.Головацького досі ще не була предметом окремого дослідження, хоча частина наведених нижче проблем привертала увагу науковців. На нашу думку, ця проблематика обіймає такі основні теми: 1. Налагодження культурно-наукових зв'язків між слов'янськими народами. 2. Питання генезису та етнічної єдності давніх слов'ян. 3. Давньослов'янська ідеологія (вірування). 4. Виникнення і поширення слов'янського письма та писемності. 5. Церковнослов'янська мова

та її роль у слов'янському світі. 6. Історія книгодрукування у слов'ян та налагодження бібліографічної справи. 7. Дослідження давніх слов'янських рукописів. 8. Участь Я.Головацького у створенні слов'янської лексикографії та термінології. 9. Впровадження засад славістичної теорії в освіту галичан. 10. Проблема запозичень. 11. Міжслов'янський переклад, рецензування та ін.

Відомо, що будь-яка людська діяльність має мотивацію, мету, засоби та способи її здійснення, тобто, має структуру. Водночас на неї впливають різні чинники – як зовнішні, так і внутрішні. Основними зовнішніми факторами, які визначали славістичну діяльність Я.Головацького, були складні соціально-політичні умови життя українців Галичини, національно-культурне відродження слов'янських народів та участь у гуртку “Руська трійця”. До внутрішніх, суто індивідуальних рис, притаманних Я.Головацькому, належать непересічні філологічні здібності, допитливість, жадоба знань, рано виявлений інтерес до життя та історії українського народу, до проблем міжслов'янських взаємин, зацікавленість філософсько-філологічною літературою. На формування наукового світогляду вченого впливало чимало чинників. Діяльність Я.Головацького припадає на складний час в історії Галичини, коли серед освічених галичан-українців помітно зростала національна свідомість, посилювалася увага до історії народу, мови і культури, жваво обговорювалися просвітницькі проблеми, питання стосунків між слов'янськими народами та їхніми мовами.

В історії національно-культурного відродження галицьких русинів (українців) першої половини ХІХ ст. виділяють два періоди: кінець ХVІІІ ст.–20-ті та 30–50-ті роки¹. Для першого періоду національного відродження характерна ідея просвітництва, провідниками якої стали греко-католицькі священики з Перемишля – Іван Могильницький, Йосип Левицький, Йосип Лозинський, Іван Снігурський та ін. Ці патріотично налаштовані русини відстоювали необхідність розширення мережі початкових шкіл і впровадження руської (української) мови в систему початкової освіти; вони написали перші граматики руської мови, доводили самостійність цієї мови у колі споріднених слов'янських мов, відрізняли її від російської та польської, підтримували думку Й.Добровського про те, що “є різниця між простонародною мовою та книжною”, а церковнослов'янську мову вважали матір'ю руської і хотіли “зблизити сі мови до себе”². І.Могильницькому належать два видатних граматичних твори: рукописна грамика (1822) і розвідка “Ведомость о рускомъ языцѣ” (1829). Вони мали ґрунтовну теоретичну базу, орієнтовану на універсальні граматики ХVІІІ–початку ХІХ ст., а також науковий апарат з термінологією, близькою до церковнослов'янських грамастик ХVІ–ХVІІ ст.³ Так “почалася у русинів боротьба за мову”⁴, яка з часом набувала все більшого політичного значення.

Другий період галицького літературного відродження розпочався з появою творів М.Шашкевича, який “підготував терен для письменства на народній основі”⁵, та діяльністю “Руської трійці”, члени якої поєднували просвітницькі ідеї з принципами романтизму. “Руська трійця” починала свою діяльність з просвітницьких доктрин⁶, спрямованих на формування національної свідомості поневоленого українського народу,

¹ Грицак Я. Нарис історії України. Київ, 2000. С.48.

² Маковей О. Три руські граматики. Львів, 1903. С.51.

³ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького з літах 1835–1848. Львів, 1909.

⁴ Маковей О. Три руські граматики. С.57.

⁵ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького з літах 1835–1848. С.11.

⁶ Зеров М. Курс лекцій з історії української літератури. Київ, 1928.

відродження його до нового, високодуховного життя. Але нові суспільні ідеали гуртківців не були чітко окресленими. Гуртківці почали з вивчення народної мови – вони пішли “між народ” “вивчати його мудрість”, збирали фольклорні, етнографічні, краєзнавчі матеріали. Саме вони започаткували нову демократичну літературу на західноукраїнських землях. Видання у 1837 р. збірки “Русалка Дністровая” Іван Франко визнав наскрізь революційним, бо цією збіркою було подолано традицію орієнтування літератури на церковнослов’янську мову і доведено, що мова галичан і наддніпрянців належить одному і тому ж народу. Діячі “Руської трійці” запряглися “все життя діяти на користь народу і словесності”⁷, їхня громадська, літературна, редакторська та видавнича діяльність була активною, їм належали “гострі публічні виступи проти кріпосництва та реакційних ідеологів, наукові дослідження, що сприяли визначенню українського народу як одного зі слов’янських... зв’язки і співпраця з передовими слов’янськими діячами”⁸. Я.Головацький і його друзі з “Руської трійці” багато уваги приділяли вивченню новітньої філософсько-філологічної літератури, “перебирали всілякі теорії і гіпотези і розглядали їх з урахуванням місцевих умов”. Вони сприйняли ідею слов’янських взаємин Яна Коллара (1793–1852), поділяли погляди І.Могильницького і польського вченого З.Доленги-Ходаковського на окремішність української мови у колі слов’янських мов, на значення фольклору, народної пісні в культурі народу, були ознайомлені з ідеями німецького просвітителя Й.Г.Гердера (1744–1803), що мали великий вплив на світову славістику. Й.Г.Гердер вважав, що жива мова розкриває дух літератури, а через неї – і душу народу, що кожна культура має самодостатню цінність, а розвиток культур і народів можливий лише при їх взаємовпливі і взаємозбагаченні; тому потрібно всіляко сприяти розвитку різних культур і народів за умов взаємозбагачення, взаємовпливу і запозичення надбань⁹. Ці ідеї стали близькими Я.Головацькому, життєвий і творчий шлях якого чітко відображав важливі сторінки в історії Галичини.

У центрі творчих інтересів Я.Головацького перебували проблеми українського народу, його мови і культури: “Од самої молодості влюбленим занятим був отечественный язык й руская словесность”. Ще в юнацькі роки він зробив перші записи народних пісень, в гімназії (1825–1831) зацікавився слов’янським питанням, історією сербів, словаків, хорватів, згодом почав вивчати їхні мови. Під час університетських студій на філософському факультеті Львівського університету ретельно відвідував виклади з історії, етнографії, допоміжних історичних дисциплін та ін. Вступ до “Руської трійці” і наполеглива самоосвіта у львівських бібліотеках, де “отворився великий світ – словенщина з своєю поважною, величавою стариною, з відмолоченнями, відживаючими паростками”¹⁰, збагатили його знаннями з минулого слов’ян, ознайомили з тогочасною європейською науковою думкою, забезпечили його духовний розвиток.

Формуванню і зміцненню історико-культурознавчих і філологічних поглядів Я.Головацького сприяло його знайомство під час університетських студій у Пешті з молодими учасниками руху слов’янського національного відродження (сербами, словаками, хорватами) і з відомими діячами слов’янського культурного світу – Я.Колларом

⁷ Головацький Я. Воспоминание о Маркиане Шашкевиче и Иване Вагилевиче // Литературный сборник. Вып. 1/3. Львів, 1885. С.22.

⁸ Гербельський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. Львів, 1964. С.217.

⁹ Ганус С. Німецька славістика доби Просвітництва // Проблеми слов’янознавства. Вип.53. Львів, 2003. С.45–47.

¹⁰ Головацький Я. Пам’ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу // Письменники Східної України 30–50-х років XIX ст. Київ, 1965. С.206.

(ще 1837 р.), В.Ганкою, П.Й.Шафариком та ін. Тоді ж він зацікавився сербською народною піснею і звернув увагу на те, що вона може бути цікавою для перекладу українською мовою.

Романтизм як напрям європейської духовної культури кінця XVIII–середини XIX ст. посилив інтерес Я.Головацького до історії, давніх пам'яток, до фольклору, мови, літератури, сприяв формуванню погляду на народ, мову, словесність як продукти історичного розвитку суспільства. У працях знаних європейських славістів, зокрема, О.Востокова, Й.Добровського, М.Максимовича, І.Срезневського, П.Й.Шафарика, а також відомих індоевропеїстів Ф.Боппа, Я.Грімма, А.Шлейхера та ін., він відшукав теоретичне обґрунтування колларівської ідеї єднання слов'ян і сприйняв порівняльно-історичну методику дослідження споріднених слов'янських мов.

Таким чином, 30-ті–40-ві роки XIX ст. – це період інтенсивного формування історико-філологічних поглядів Я.Головацького, які стали основою його наступної багатогранної діяльності. З часу членства у “Руській трійці” профілюючою для Я.Головацького стала тема українського народу: “свій рід, свій язик, своя словесність, своя народність”¹¹. Не менш важливою для нього була колларівська ідея слов'янської єдності, котру він сприймав як етнічну і культурну спільність слов'янських народів, що потребує відродження. Свої погляди на ці дві теми, українську та загальнослов'янську, Я.Головацький виклав у програмній доповіді “Розправа о язичі южно-руским і его нарчіях”¹², прочитаній у 1848 р. на з'їзді галицьких учених. Доповідач розглянув українські проблеми на загальнослов'янському тлі, показавши, що рідна галицька земля споконвіку є слов'янською, а слов'янам притаманна етнічна спорідненість. “Народ тотъ однокровный, однокоренный, мавъ одну мову, а тая розпадає на багато языковъ, нарч чій і поднарч чій” (с.3). З давніх часів мова (“нарч чіє”) утворювалася своїм способом і перебувала в стані змін, які залежать від тих суспільних умов, в яких перебуває мова. Українську мову недавно як окрему мову “межи словенськими поважати стали” (с.13–19). Ця самостійна повноцінна мова не походить ані від церковнослов'янської, ані від польської чи великоруської; вона має чітко окреслену територію поширення та своїх носіїв, які корінням сягають стародавніх слов'янських племен. “Народ, заселяющий Южную Русь, Галичину и Северно-Восточный закутокъ Угорского королевства въ вышесложенныхъ границахъ говоритъ однимъ и тымъ же языкомъ, которымъ и называється у себе и у сущ довъ Украинскимъ, Малорускимъ (южнорускимъ) або таки Рускимъ (рускимъ)” (с.27). Мова ця має відмінні риси і від білоруської, і від великоруської та польської.

Учений зазначив, що жива розмовна мова – це “правдиве і перше джерело для писемного языка, бо въ устахъ народа найчистіше йше заховуються всѣ формы, цѣлый ладь и складъ языка, правый духъ его” (с.50). Водночас він з гордістю зазначив: “Мы найбагатшіи изъ Словенъ въ памятники словесности” (с.51) і закликав співвітчизників вивчати ці “добрії забытки”, заглибити душу в цю бездну руського духу і руського життя. При цьому учений постійно підкреслював багатотомовий позитивний вплив церковнослов'янської мови на руську та інші слов'янські мови і пояснював, що ця мова не чужа нам, до того ж добре розвинута, котра “насъ ис шестьюдесятью міліонами Словенъ вяже” (с.52). Цей “одвѣчный кладязь”, як і “стародавніи памятники руски,

¹¹ Головацький Я. Пам'ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу. С.208.

¹² Розправа о язичі южнорускомъ и его нарч чіяхъ сочинена Яковомъ Головацкимъ, читана въ общемъ засѣданіи на сѣхъ здѣ ученыхъ русскихъ 23 жовтня 1848 г. у Львовѣ, 1849. 56 с. (далі посилання на цю працю в тексті статті).

суть роднымъ накорѣнкомъ словесности”, на якому він мав намір будувати “храмъ народного просвещенья, народной словесности” (с.53–54)*.

“Розправа” засвідчила широку філологічну ерудицію Я.Головацького, його вміння застосовувати до конкретних умов новітню на той час славістичну порівняльно-історичну теорію, вона була схвально прийнята у славістичному науковому світі. Важливо, що в цій праці був розкритий світогляд ученого і закладені основні критерії дослідницької роботи: висвітлювати тему на широкому слов’янському тлі, багатому фактичним матеріалом в історичному та порівняльному аспектах. Доповідь по суті визначала основні завдання творчої діяльності вченого: а) аргументовано відстоювати самобутність українського народу і самостійність його мови як неповторної гілки у слов’янській спільноті, б) відроджувати занедбану культуру українського народу, визнаючи мову і народну творчість проявом його глибинних духовних рис, в) збагачувати літературне слово і вивчати давні пам’ятки, г) сприяти тому, щоб народ розвивався у всеслов’янській єдності культур, д) у наукових дослідженнях застосовувати порівняльно-історичну методику тощо. Зазначені принципи, на нашу думку, були актуальними для Я.Головацького протягом усього його життя, і він наполегливо втілював їх у своїх численних працях: етнографічних, фольклорних, філологічних та історико-культурознавчих (з питань ідеології давніх слов’ян, ознак їх єдності, виникнення та поширення слов’янського письма, книгодрукування, ролі християнства у збагаченні культур східних слов’ян, історії церкви, монастирів, братств, вивчення та збереження пам’яток старовини та ін.).

Однак з 50-х років, під впливом соціально-політичних умов, на творчості Я.Головацького все відчутніше позначалися ідеї панславізму. Зовнішнім поштовхом до цього послужили утиски галицьких українців-русинів з боку австрійського уряду та відчутна підтримка ним польської еліти, що сприяло домінуванню її у політичному житті Галичини. Тим часом, після революції 1848 р. настали десятиліття реакції. Неоднорідне українське суспільство мало різні суспільно-політичні орієнтири, по-різному визначалася база національної ідентифікації, загострилися мовні проблеми у зв’язку зі спробами перевести українське письмо на латинську абетку та спрямувати книжну мову на так зване “язичіє”, загострилися суперечки між суспільними течіями москвофілів, народовців та радикалів. У частини галицьких русинів посилювалися сподівання на підтримку їх з боку монархічної Росії.

Складна соціально-політична ситуація не могла не позначитися на діяльності Я.Головацького: відбулося певне зрушення його поглядів управо. Зближення ученого в 50–80-х роках із слов’янофілами, його зневажливе ставлення до нової західноукраїнської літератури, зміна поглядів на роль народної мови у процесі формування української літературної мови, орієнтація на давньоруські пам’ятки та церковнослов’янську мову, а також використання у своїх працях “язичія” були гостро засуджені народовцями, радикалами, зокрема, І.Франком.

На думку деяких сучасних науковців, Я.Головацький є класичним зразком переходу з позицій первісної етнічної свідомості (української) до позиції ситуативної, факультетної

---

* М.Возняк встановив наявність двох варіантів “Розправи”, які засвідчили зміну поглядів ученого на процес формування української літературної мови. Зокрема, він констатував, що в першій редакції відсутнє протиставлення у тезі Я.Головацького щодо доцільності будувати літературну мову на словесному матеріалі давньоруських і церковнослов’янських пам’яток, “а не на утлом древью самого протонародного языка” (с.54) // *Возняк М.* Перша редакція “Розправи о язичію южноруськім і его нариччях” // *Студії і матеріали до української філології.* Т.3. Львів, 1914. С.8.

тативної (українсько-російської) свідомості¹³. Сам Я.Головацький вважав, що все своє життя слугував українському народу і не заслужив, щоб його називали “москалістом”. У листі до міністерського радника Г.Шашкевича він писав: “Болесно такое испитати человеку, который беспрерывно, во всяких, даже горячих обстоятельствах, с искренним пожертвованим труждался для своего народа и для народной нашей словесности”. У цьому ж листі Я.Головацький так пояснив зміни своїх поглядів на роль народної мови в формуванні літературної мови: це недосконалість творів галицьких письменників, мова яких далека від краси і безпосередності народної пісні і вражає неупорядкованістю з боку граматики та орфографії: у кожного “иная грамматика, иное правописание, чудачкое, без всякого основания, то не орфография, а чистая какофония”. Звернувшись в історичне минуле, до давніх пам’яток, учений побачив іншу картину: “тутъ съ отрадой и удовольствием нашель я преизобильную жатву”, був “восторженный полнотью и красотою языка при важности содержания техъ статей”¹⁴.

З.Матисякевич у монографії “Український історик Яків Головацький”¹⁵ дав розгорнуту характеристику думок дослідників з приводу еволюції поглядів Я.Головацького, він відзначив, що патріотичні переконання Я.Головацького часів “Руської трійці” “не зникли зовсім, а в певній мірі позначилися на його творах останнього періоду”¹⁶. Ще раніше в категоричній формі цю думку висловив І.Свенціцький, який вважав, що “професор з темпераментом політика” “не вмів і не міг зійти з позицій “Руської трійці” 1835–1837 рр. та патріота-русина 1848 р.”¹⁷ Привертає до себе увагу також думка дослідників про те, що протягом усього свого життя Я.Головацький залишався вірним будительським слов’янофільським ідеям¹⁸. Крім того, гідна поваги безмежна любов Я.Головацького до рідного краю, якому він присвятив більшість своїх праць, та його переконання, що він невтомно працював на користь свого народу.

Упродовж майже всього життя мотивом славістичної діяльності Я.Головацького була колларівська ідея єднання слов’ян шляхом встановлення між ними культурних зв’язків. Я.Головацький називав її також ідеєю “тісного союзу слов’янського братства”. Мета цієї діяльності – відродження духовності галицьких українців, “розсвіт на галичій землі, розсвіт на тім темнім участку Русі! Воскресеніє народної життя”¹⁹. Для цього потрібно було піднести національну свідомість співвітчизників, відродити українську літературу, збагатити національну культуру, спираючись на здобутки славного минулого і налагоджуючи міжслов’янські культурні взаємини. Основним засобом досягнення поставленої мети для молодого Я.Головацького були рідна мова й освіта рідною мовою. У промові на з’їзді галицьких учених він проголосив: “Найдорожчим мастком народу єсть язык его, він єсть душею, він єсть ядром его життя”²⁰. Освіта ж сприятиме

¹³ Грицак Я. Суспільно-політична та культурна діяльність Я.Головацького у контексті українського національного відродження // Тези наукової конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Я.Ф.Головацького. 15 лютого 1990 р. Львів, 1990. С.3–4.

¹⁴ Послание Я.Головацького г-ну Министерскому советнику Шашкевичу. Фонд Я.Головацького у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. Спр. № 876 (далі – ВР ЛНБ. Фонд Головацького).

¹⁵ Матисякевич З. Український історик Яків Головацький. Львів, 2002. С.43–44.

¹⁶ Там само. С.16–134.

¹⁷ Свенціцький І. Передмова // Листування українських славістів з Францем Міклошичем. Київ, 1993. С.49.

¹⁸ Лещак О. Богемизми в язичині Я.Головацького // Яків Головацький і рух за національне відродження та культурне єднання слов’янських народів. Тези доповідей і повідомлень конференції. Тернопіль, 1989. С.22.

¹⁹ Головацький Я. Промова на “Соборі учених руських” у Львові 19(31) жовтня 1848 р. // Письменники Західної України. С.415.

²⁰ Там само. С.415.

розповсюдженню літературного слова, друкованого рідною мовою, і науки, що зміцнюватиме національну гідність і свідомість співвітчизників. Однак поступово мова праць Я.Головацького все більше наближалася до російської. Таким чином, у виборі засобів для здійснення поставленої мети погляди молодого і зрілого Я.Головацького зазнали певних змін. Водночас для подальшого розвитку самосвідомості краян, підвищення і відновлення “спільного огнища духу” слов’ян Я.Головацький у своїх працях постійно звертався до ідей просвітництва і романтизму, застосовував принципи порівняльно-історичного слов’янознавства, яке тоді активно розвивалося в Європі, та низку таких дослідницьких прийомів, як порівняння, паралелізм, типологічна аналогія та ін.

Перелічені визначальні риси славістичної діяльності Я.Головацького, аналіз праці “Розправа” та ін. вказують на таку її характерну ознаку, як висвітлення у нерозривному зв’язку проблем загального слов’янознавства (єдність слов’янських народів) та україністики (духовне відродження Галичини), що зумовило широке використання славістичного контексту при розгляді конкретних тем з національного життя.

Участь Я.Головацького у встановленні міжслов’янських культурних зв’язків здавна привертала увагу дослідників, вивчалася на основі опублікованих та архівних матеріалів і в результаті висвітлена доволі повно. Ще на початку ХХ ст. славіст В.Францев опублікував кілька листів Я.Головацького до В.Ганки та П.Й.Шафарика; І.Свенціцькому належить публікація матеріалів про Карпатську Русь; І.Франко схвально оцінив праці Я.Головацького, які стосувалися зв’язків Я.Головацького з Наддніпрянською Україною; К.Студинський відзначив інтенсивність, різнобічність та плідність зв’язків, встановлених галицьким ученим “між галицькими і угорськими русинами та поміж іншими слов’янами”, і, зокрема, підкреслив: “Він [Головацький] був духовним посередником, що енергійніше, чим би се успіла зробити яка книгарня, розкидував всюди літературні придбання Галицької Руси, познайомлював їх з ними, відтворював свого роду взаємини”²¹. Нині відомо, що Я.Головацький мав широкі дружні і ділові зв’язки з діячами науки і культури, з письменниками, непересічними особистостями Галичини, Наддніпрянської України, Сербії, Словаччини, Чехії, Росії, Польщі. Він був особисто знайомий з О.Бодянським, В.Ганкою, К.Ербеном, К.Запом, В.Караджичем, Я.Колларом, Я.Коубеком, Я.Максимовичем, Ф.Міклошичем, Г.Петровичем, М.Погодіним, І.Срезневським, П.Й.Шафариком, В.Ягічем та іншими відомими славістами, підтримував зв’язки з видавцями та власниками книгарень. Ці контакти мали форму листування, безпосередніх зустрічей, книгообміну чи налагодження міжвідомчих наукових зв’язків. Г.Гербільський, З.Матисякевич, Т.Полянїна та інші дослідники встановили, що численні листи Я.Головацького за змістом різносторонні, дуже інформативні і цінні для вивчення зв’язків Галичини з різними гілками слов’ян. У них висвітлювалися найважливіші суспільно-політичні події, особливо в Галичині, порушувалися різні питання науки, освіти, літератури, книгообміну, публікації власних творів кореспондентів тощо. Отже, Я.Головацький різнобічно, вміло і по-діловому налагоджував і зміцнював наукове і культурне міжслов’янське спілкування. Цьому значною мірою сприяли приятельські стосунки з чехами К.Запом, К.Ербеном, сербом Г.Петровичем, хорватом Ф.Куреляцем, колегіальна підтримка Ф.Міклошича, П.Й.Шафарика та інших прихильників міжслов’янського культурного єднання. Дослідники встановили, що слов’янські друзі допомогли надрукувати “Русалку Дністровую” – першу українську книжку в Галичині. Завдяки підтримці друзів і колег, деякі праці Я.Головацького були перекладені на інші

²¹ Студинський К. Кореспонденція Я.Головацького в літах 1850–1862. Передмова. Львів, 1905. С.СХІ.

мови і друкувалися в Чехії, Росії, Німеччині, ознайомлюючи зарубіжного читача з проблемами та літературним життям Західної України. Завдяки О.Бодянському, світ побачив збірки “Народних пісень Галицької і Угорської Русі”, опубліковані в Росії. Т.Полянїна, яка досліджувала праці Я.Головацького в аспекті міжслов’янських взаємин, дійшла висновку, що вчений протягом усього свого життя був пропагандистом слов’янських культур, зокрема, в Росії він виступав “як популяризатор західноукраїнської літератури, знайомив російського читача з творчістю поетів Галичини і Закарпаття”, в Галичині ж “він сміливо виступав як пропагандист української і російської літератури”²².

Г.Гербільський, О.Дзьобан, З.Матисякевич та інші дослідники не тільки докладно описали культурно-наукові зв’язки Я.Головацького з чехами, словаками та південними слов’янами, а й відзначили його безкорисну допомогу книжками та коштами різним культурним установам та товариствам. Це підтверджують численні матеріали Фонду Я.Головацького у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка (далі ВР ЛНБ, фонд Головацького) і характеризують галицького просвітителя також як завзятого і щедрого книголюба. Йому постійно надсилали книжки за обміном (п.58, № 815), сотнями безоплатно він дарував їх бібліотекам і різним установам: Слов’янському благодійному комітету (№ 808), міській публічній бібліотеці в Одесі (№ 809), бібліотеці станіславівської бурси (№ 810), Народному Дому у Львові (близько двохсот книжок) і, по суті, заснував його бібліотеку та ін. З.Матисякевич, досліджуючи міжслов’янські зв’язки Я.Головацького в архівах Львова та Вільно (Вільнюс), встановив, що той розіслав усім південнослов’янським матицям свою чотиритомну працю “Народні пісні Галицької і Угорської Русі” і надавав безкорисливу допомогу різним південнослов’янським культурним установам і товариствам. Так, Словенській читальні в Маріборі він подарував старовинну книгу, добірку з кількох сотень книжок та журналів, в яких висвітлювалася історія та культура України з Галичиною, Буковиною та Закарпаттям включно; болгарській Народній бібліотеці презентував книги, що висвітлюють надбання російської науки, декілька десятків книг надіслав болгарській бібліотеці у Пловдиві. Працюючи у Вільно, Я.Головацький ініціював налагодження співпраці й обміну науковою літературою між Віденською публічною бібліотекою, археографічною комісією та Югославською й Австрійською академіями наук і т. і.²³ Крім того, Я.Головацький чимало зробив для книгообміну та поширення сербських та хорватських книжок у Галичині.

Окремою формою міжслов’янських контактів була публікація Я.Головацьким історико-публіцистичних статей, які мали знайомити слов’янський світ з маловідомими широкому загалу читачів проблемами історії, соціально-політичного життя, культури окремих слов’янських народів (українців, болгар, чорногорців тощо), наприклад: “Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь”, “Становище русинів в Галичині”, “Про похід Ігоря проти половців”, “Болгарія” та ін. Статті цього циклу виходили українською, російською, польською, німецькою, чеською мовами. У них на тлі обширних відомостей про побут, віру, обряди, мову, освіту, літературу народу обговорюються такі важливі проблеми того часу, як право русинів на своє національне відродження, боротьба болгар з турками за свою незалежність, водночас письменник нагадував

²² Полянїна Г. Я.Ф.Головацький (1814–1888) – пропагандист славянської культури // Культура и общество в эпоху становления наций. Москва, 1974. С.199–200.

²³ Дзьобан О., Матисякевич З. Зв’язки Я.Головацького з південними слов’янами // Книгознавство і бібліографія. Київ, 1983. С.46–60; Матисякевич З. Зв’язки Якова Головацького з югослов’янами // Проблеми слов’янознавства. Вип.22. Львів, 1980 С.128–131; Гербільський Г., Матисякевич З. Зв’язки Якова Головацького з чехами і словаками // Українське слов’янознавство. Вип.5. Львів, 1971.С.68–75.

про генезис, етнічну спільність слов'ян і потребу в їх братанні. Так, у "Подорожі по Галицькій і Угорській Русі" могутні вершини Чорногори він зображає як охоронців української культури з обох сторін – сходу і заходу та, гордий за свій народ, який жив тут одвіку, "перший пізнав цю землю, долини і потоки", від імені цього народу "на всі чотири сторони світу" проголошує вітання всім слов'янським народам: "Вітай, урожайна країно, батьківщина Добровського, Шафарика, Коллара! Вітайте, наддунайські брати!"²⁴.

Отже, у 30–80-х роках ХІХ ст. Я. Головацький був дієвою ланкою у налагодженні культурних і наукових зв'язків між східними, південними і західними слов'янами. Йому належить помітний внесок у налагодження контактів, у взаємопізнання та збагачення слов'янських культур.

Славістична тематика простежується не тільки в громадській та публіцистичній діяльності Я. Головацького, вона притаманна майже всій його творчості – науковій, педагогічній, літературній. Типовими були два шляхи її застосування: висвітлення певної теми на слов'янознавчому тлі або дослідження одного чи кількох аспектів загальнослов'янської проблеми.

Велике значення Я. Головацький надавав знанням про давнє минуле народу. У своїх працях він неодноразово висвітлював життя первісних слов'ян, проявляючи комплексний підхід до розкриття цієї теми: вказував територію, яку вони займали, описував їх походження, побут, вірування, звичаї і наголошував, що за мовою вони належали до індоєвропейської сім'ї народів. При цьому він посилався на дані літописів, історичних та мовознавчих джерел. Учений дотримувався концепції автохтонності слов'янського населення: "Поселенія славянъ столь древни, что ихъ можно считатьъ первобытными жителями края", тобто, просторів Карпат ("Великая Хорватія или Галицко-Карпатская Русь" // Москвитянин. 1841. С.617). З часом цей численний "старобытний народъ, который отъ начала восточную Европу заселяетъ", "быль всегда народомъ местнымъ, первоначальнымъ, однолитымъ", почав розселюватися "с юга на северъ" і зазнав поділу на "многія нарѣчія и народы", їх сусідами були литовці, германці та інші народи. Але з ними, вважав Я. Головацький, слов'яни мали слабкі контакти і зберегли духовну єдність, "выработали въ собѣ свою вѣру, законы, преданія, обычаи"²⁵, які відрізняють їх і нині від інших народів. Споконвічну єдність слов'ян учений підкреслив і в "Географічному словнику": "Несмотря на долготлетніе разъединенія славянъ и отчужденіе ихъ другъ отъ друга, отличительная черта славянского единства проявилась въ тождественномъ найменованій странъ, горъ, рѣкъ, городовъ, селеній и пр. изъ различныхъ земель славянщины"²⁶.

Первісний лад і побут давніх слов'ян Я. Головацький найдокладніше описав у лекціях з історії руської словесності, які читав студентам Львівського університету у 1849–1867 рр. (варіанти їх зберігаються у ВР ЛНБ), та у рукописному посібнику для учнів гімназій. Картини життя праслов'ян він зображав ідилічно, майже не торкаючись питання соціальної диференціації. Увага акцентувалася на тому, що слов'яни споконвіку займалися землеробством, дотримувалися патріархальних відносин, мали розвинуті

²⁴ Головацький Я. Подорож по Галицькій і Угорській Русі, описана в листах до приятеля, у Л. Публікація М. Вальо // Шашкевичіана. Нова серія. Вип. 3–4. Львів–Вінніпег, 2000. С. 291.

²⁵ Головацький Я. Начертаніє історіи русскої словесности древнего периода въ пользу учениковъ высшей гимназіи // Фонд Головацького. Відділ рукописів ЛНБ. №592. §3; *Його ж.* Введеніє въ історію літератури. Первоначальний бытъ славянъ. ВР ЛНБ. Фонд Головацького. №845 та ін.

²⁶ Географическій словарь западнославянскихъ и южнославянскихъ земель и прилежащихъ странъ, составленный Яковомъ Головацкимъ. Съ приложениемъ. Вильна, 1884. С. XIX.

родинні зв'язки і такий високий рівень просвіти, “якого многи народи до сих пор не досягли”. Це був народ осілий, тихий, мирний, якому притаманна моральна чистота, щирість, вільнолюбність, любов до батьківщини тощо. Певний рівень культури слов'ян відображений у тодішніх законах, у мистецтві та мові, яка відповідала “умственному образованию наших далеких предков”²⁷. Уявлення про тодішні неписані закони зберегла пам'ять народу, особливо у коротких приказках та переказах. У мові наших далеких предків Я.Головацький вбачав такі позитивні якості, як наявність засобів для вираження почуттів і сили. І дослідник робить висновок: оскільки слов'яни, “розселені по просторних землях”, мали одну мову, одну віру, закони, звичаї та обряди, то “уже в доисторических вѣках стояли они на значительной степени просвещения” (Чернетка статті без заголовка // ВР ЛНБ, №850).

Темі вірувань (ідеології) стародавніх слов'ян дохристиянського періоду вчений присвятив монографію “Очерк старословенского баснословія или мифология” (1860), насичену багатим фактичним матеріалом із власних записів та різних джерел (слов'янських, античних та ін.). Книга, написана з панславистських методологічних позицій, складається з двох частин. У першій йдеться про вірування наших пращурів у єдиного бога і різних божків (с.4–56), у другій описано різновиди поганських богослужінь та багато інших подробиць (с.56–105). Виклад цієї цікавої теми Я.Головацький подав також у двох параграфах підручника з історії руської літератури, написаного для гімназистів “Начертаніе”. На жаль, ця праця, яка містить цінні відомості про культуру і світосприйняття слов'ян-язичників, яка і нині мала б свого читача, не була опублікована. У рукописі, який зберігається у ВР ЛНБ, відсутні зазначені § 6 та 7, але є написаний рукою автора зміст цих параграфів. Враховуючи інформативність цього тексту і можливість порівняння його з текстом опублікованої монографії, наведемо його короткий зміст без зазначення сторінок.

“§ 6. Главные начала славянского и руского баснословія или мифологии: а) Понятіе о высшемъ божѣ, б) Свѣ топоклоненіе, в) Сварожичь-Радегость, г) Святovitъ-Даждьбогъ, д) Яровитъ, Русвितъ, Перевитъ, Паренуть, е) Перунъ, ж) Триглавъ, з) Бѣ лбогъ, и) Лада и Живъ, і) Богини, к) Лада-Жива, л) Лель-Леля. Вода, м) Космогонія, н) Дѣ вонна, о) Общее понятіе о божестве, п) Чернобогъ-Дивъ, р) Борьба добраго начала со злымъ, с) Вѣ рованіе въ духовъ т) Воздушный духи, у) Водяныя существа, ф) Почитаніе деревъ, х) Символическое значеніе деревъ, птицъ, звѣ рій, ц) Земныи духи, ч) Метаморфозы, ш) Безсмертіе души, щ) Гаданіе и вѣ шба (с.29–58).

§ 7. О языческомъ славянскомъ богослуженіи: а) Святитища богослуженія, б) Мѣ с-та поклоненія водѣ и огню, в) Святитища горныя и лѣ сныя, г) Городища, д) Известія о храмахъ языческихъ, е) Устройства храмовъ, ж) Идолы, з) Жрецы славянскія, и) Молитвы “взношенія”, і) Жертвы закланія и жертвы сожженія, к) Гаданія и прорицанія, л) Праздники и игры языческіи” (с.59–90). На думку Я.Головацького, основні засади поганських вірувань у всіх слов'ян були, попри деякі місцеві відмінності, “одні и тійже” (с.5). У добу розпаду слов'янської єдності слов'яни вірили в одного бога, який створив світ і був вседержителем, але послідовного вчення про світ вони не мали. Вони визнавали боротьбу добра і зла, вірили у добрих і злих божків, різних духів, у безсмертя душі, але не мали уявлення про долю (с.54).

²⁷ Головацький Я. Начертаніе... // ВР ЛНБ. Фонд Головацького. №592, §§ 3, 4; Його ж. Введеніе въ исторію литературы. Первоначальный бытъ славян // ВР ЛНБ. Фонд Головацького. №845; Його ж: Матеріали до лекції // ВР ЛНБ. Фонд Головацького. №593. С.21–27 та ін.

Письменник В.Ваврик у своїй праці про Я.Головацького загалом позитивно оцінив його монографію з давньої міфології слов'ян, однак заперечив твердження про те, що у VII–IX ст. слов'яни вірили в одного бога²⁸. Доцільно підкреслити, що в монографії зроблена вдала спроба застосувати етимологічний аналіз до назв річок, що мають спільний корінь (Дон, Дніпро, Дністер, Дунай, Двина), та жіночого божества Дівана чи Дана. Вагомою є думка Я.Головацького про те, що слов'янські міфи та давні поганські обряди мають спільне джерело свого походження – стародавні перекази Сходу, цієї коліски людства (с.105), а також про те, що слов'янська міфологія споріднена з казковими переказами інших індоєвропейських народів. Монографія Я.Головацького про слов'янську міфологію посіла помітне місце у слов'янській культурології.

Дослідники етнографічно-фольклористичної діяльності галицького вченого відзначали його підвищений інтерес до фольклору як до історичного джерела, що зберігає свідчення про минуле народу, його давній побут, устрій, вірування, релікти дохристиянських уявлень, понять²⁹. Фольклор сприймався ним та іншими діячами періоду слов'янського відродження як скарб, що дійшов до нас від первісної епохи слов'ян як доказ спорідненості слов'янських народів, завдяки якому дослідники могли відтворити основні ознаки їхнього духовного життя і з'ясувати, що ще в первісну епоху слов'яни мали багату культуру, водночас в усній народній творчості вони вбачали джерело народності і засіб відродження літератури. Я.Головацький був одним із перших, до того ж активних і невтомних збирачів фольклорних матеріалів у Прикарпатті та на Закарпатті. Його етнографічні записи стали базою для написання не тільки згаданої монографії, а й низки цікавих народознавчих статей: про поділ часу у слов'ян, про народний одяг тощо. Що ж стосується фундаментальної праці “Народні пісні Галицької і Угорської Русі”, то вона стала окрасою української і світової літератури.

Інтереси Я.Головацького в гуманітарній сфері були доволі широкими. Вивчаючи історію культури слов'янських народів, він чимало уваги приділив виникненню та поширенню слов'янського письма, особливо кирилиці, питанням освіти та книгодрукування у слов'ян.

Я.Головацький поділяв погляд деяких авторів на існування в дохристиянську добу елементів писемності у слов'ян-язичників у вигляді так званих слов'янських рун, тобто, різних знаків, але без абетки. При цьому він посилався на дані літописів, записи імен поганських богів у чеській пам'ятці VIII ст. “Суд Любаші”, записи Дітмара, свідчення арабських істориків, Чорноризця Храбра у праці “О письменахъ” та ін. Писемність слов'яни одержали після прийняття християнства у вигляді церковних богослужбових книг.

Найбільш розгорнутий опис виникнення писемності у слов'ян дослідник подав у вже згаданому посібнику для гімназій “Начертаніє”. Відзначивши заслуги Кирила і Мефодія у створенні абетки, перекладах грецьких книг та поширенні християнства серед задунайських слов'ян, автор навів доволі докладні біографічні відомості про братів і описав їх працю над абеткою. “Тое деялося 855 року”³⁰. В основу її були покладені 24 літери грецького алфавіту, усього вжито 44, за іншими даними – 38. “Чтобы выразить всѣ оттенки словенского языка”, грецька абетка була доповнена додатком. І досі, зазначає Я.Головацький, учені дивуються тому, що абетка, яка від імені Кирила

²⁸ Ваврик В. Р. Яков Федорович Головацкий, его деятельность и значение в галицкorusской словесности. Львов, 1925. С.35.

²⁹ Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”. Київ, 1990. С.35.

³⁰ Головацький Я. Начертаніє історії руской словесности древнего періода въ пользу учениковъ высшихъ гимназій // Фонд Головацького. ВР ЛНБ. №592. С. 19.

одержала назву кирилиці, передає “точность, полноту и определенность въ выражении” слов’янських звуків. Тут же йдеться про те, що, крім кирилиці, існувала ще одна абетка – глаголиця, якою написано багато давніх текстів. Вона донині збереглася на островах Адріатичного моря та Далматинського помор’я. Глаголиця була відома і в давній Русі. У посібнику вміщений порівняльний опис цих двох абеток.

В одній з неопублікованих лекцій з історії руської літератури професор навів роздуми славістів щодо автора кирилиці. Можливо, абетку, “яку називають кирилицею, уклав перед 916 р. учень Мефодія Клемент, який був єпископом в Сербії”; Кирил писав свої переклади священних книг глаголицею, або буквицею, а можливо, виявив у слов’ян ще якусь абетку³¹.

У зазначених працях Я.Головацький описав, як проходив процес прийняття християнства в Моравії, Болгарії, Хорватії, Сербії, Чехії, на Русі, з якими труднощами слов’янське богослужіння розширювало свої межі і потрапило навіть на територію сучасної Галичини. При цьому підкреслювалася особлива роль Моравії і Болгарії, де Кирил та Мефодій з учнями знайшли притулок у часи правління царя Бориса та його сина Симеона – покровителя наук. Серед послідовників первоучителів слов’ян особлива увага приділена діяльності Іоанна – екзарха болгарського, відомого письменника, та Іоанна Дамаскіна. Учений підкреслив значення творів “О осьми частях слова”, грецької граматики як додатка до слов’янської філософської праці “Любомудрие” для розвитку слов’янської писемності, особливо спеціальної термінології. Я.Головацький писав, що кириличне письмо використовується в 15 країнах світу (більшість з яких – неслов’янські) й успішно відстоював кирилицю в Галичині під час так званої “азбучної війни”. При цьому вчений акцентував увагу на тому, що кириличне письмо прийшло до слов’ян разом з релігійними книгами, написаними церковнослов’янською мовою, мовою християнської віри, яка єднає слов’ян.

У першій половині XIX ст. в Галичині поширена була хибна думка, що церковнослов’янська мова – це книжна мова русинів. Я.Головацький високо оцінював значення цієї мови для культурного розвитку значної частини слов’янських народів і хотів всебічно висвітлити цю проблему, починаючи з її витоків. Він пояснив, що це “мова перекладів богослужбних книг з грецької на рідну мову слов’ян Македонії у другій половині IX ст., це книжна мова церковних книг” (№ 846, с.5). У “Розправі”³², “Трьох вступительних преподаваніях”³³ та у низці інших праць, значна кількість яких залишилась у рукописах, він пояснював, що це мова духовна, зрозуміла тогочасним слов’янам: “языкъ вѣры, высшій плодъ обыкновенный... народу понятный, сразумительный”. Мова ця мала чітке спрямування “первоначального утверждения вѣры Христа у большей части славянъ”. При перекладах ця слов’янська мова значно збагатилася, сприйняла багато грецьких рис у словотворі, лексиці та синтаксисі. Усе це помітно розширило її виражальні засоби. Я.Головацький відзначав: “Языкъ пребогатый цельными выражениями, языкъ, способный къ выражению всѣхъ понятій, даже отвлеченныхъ, языкъ совершенный въ своихъ формахъ...” (№593; с.29–30). Зрозуміло, що така розвинена мова мала помітний вплив на живі мови слов’ян. Водночас ця мова сама зазнавала регіональних змін при її використанні різними слов’янськими народами. Особливо це позначилося на вимові та правописі ъ, ь та юсів #, @ що призвело до появи різних ре-

³¹ Чернетка лекцій Я.Головацького з історії староруської літератури // Фонд Головацького ВР ЛНБ, №846. С.5.

³² Головацький Я. Розправа... С.52.

³³ Головацький Я. Три вступительні преподаванія о русской словесности. Львов, 1849. С.10.

дакцій, які Я.Головацький називав “сім’єю” або “фамілією” і виділяв їх три: болгарська, російська і сербська. Цей процес дослідник описав так: “Разные славянские народы, принявъ и усвоивъ собѣ церковными книгами старословенскій, болгѣ или менгѣ изменили его по языку своему народному. Такимъ образомъ онъ постепенно разнообразился и отходилъ отъ своего первоначального вида”³⁴. Я.Головацький відзначав сильний вплив самої церковнослов’янської мови на розмовні мови слов’ян, вважав його позитивним, тому що завдяки їй закладалися зерна освіти і просвіти, основи “книжного ученія”, слов’янської духовності. Ця мова, яка сприйняла здобутки візантійської, а згодом і західноєвропейської культури, у частини слов’ян значною мірою вплинула на становлення літературної мови і словесності.

Але розвиток церковнослов’янської мови давно завершився, на відміну від живих слов’янських мов, вона мертва. Однак Я.Головацький покладав великі надії на використання її багатства при створенні літературної української мови в період відродження та при розробці в майбутньому єдиної міжслов’янської літературної мови*. Життя висунуло інші орієнтири, спрямовані на живі мови.

Наукові інтереси Я.Головацького постійно були зосереджені на розвитку культури у слов’янських народів, особливо писемності, освіти та книгодрукування. Ці проблеми він також досліджував у двох аспектах: загальнослов’янському та українському. Учений підкреслював, що після прийняття християнства церковнослов’янська та грецька мови не ставили “препятствие образованию своего славянского языка, не былъ народный языкъ отвергнутъ”, продовжував свій розвиток, використовувався в різних сферах життя, про що свідчать давні пам’ятки. “Памятники, – писав учений, – суть и всегда останутся драгоценнымъ кладомъ для образования, для писателей”. У багатьох публікаціях галицький просвітителю подав цінні відомості про розвиток освіти, літератури Галичини, про історію слов’янського книгодрукування, наприклад: “Исторический очерк основания Галицко-Руской матицы и справоздание первого собору ученых русских и любителей народного просвещения” (1850), “Порядок школьный или устав Ставропигийской галицко-русской школы во Львове” (1863), “Начало и действие Львовского Ставропигийского братства по историко-литературному отношению” (1860), “О первом литературном движении русинов в Галиции со времен австрийского владения в той стране” (1865), “Львовское Ставропигийское братство и князь Острожский” (1866), “Несколько слов о Библии Скорины и о рукописной русской библии из XVI столетия, обретающейся в библиотеке св. Онуфрия во Львове” (1865), “Образование славяно-русской письменности и народного образования в Червонной Руси до занятия Галиции и Лодомерии австрийским кордоном” (1889), “Монастыри юго-западной России вообще и Креховский монастырь” (1886), “Sweipolt Fioł und seine kirilische Buchdruckerei in Krakau von Jahre 1491” (1876) та ін.

У цих та інших працях Я.Головацький описав історію освіти і писемності на західноукраїнських землях, торкнувся проблеми запозичень, відзначив роль братств, братських шкіл, монастирів та окремих осіб у розвитку писемної культури (С.Фіоль, князь Острожський, Ф.Скорина, І.Федоров та ін.). Учений відзначив активну діяльність Ставропигійського братства у Львові, яке успішно займалося просвітою, зберігало і примножувало слов’янську писемність, встановлювало наукові зв’язки з іншими братствами і містами Північно-Східної Європи. Він вивчав історію кириличного книгодрукування

³⁴ Головацький Я. Чернетка статті про розселення слов’ян // ВР ЛНБ. №850.

* Див. думку Я.Головацького про потребу створення такої мови у його книзі “Географический Словар”. С.ХІХ.

від 1491 р., коли у Кракові С.Фіоль надрукував “Псалтир”, подав відомості про діяльність І.Федорова в Галичині, повідомив, що Т.А.Ходкевич 1568 р. заклав для І.Федорова слов’янську друкарню в Здолбунові, в якій за три століття було надруковано майже 8000 книг, навів важливі відомості про діяльність князя Острозького, про Ф.Скорину та ін. У фонді Я.Головацького ВР ЛНБ зберігаються списки слов’янських друкарень з зазначенням їхньої діяльності та часу заснування, а також лежать зроблені рукою Я.Головацького численні виписки та інші матеріали, які стосуються книжкової справи у слов’ян, доповнень до бібліографій І.Межова, П.Строева та інших відомих бібліографів.

Як науковець, Я.Головацький потребував широкої бібліографічної інформації, а її було обмаль, бо в XIX ст. ця справа ще не була налагоджена. Навіть на початку XX ст. на I-му з’їзді слов’янських філологів (Прага, 1929) проблема слов’янської бібліографії розглядалася як актуальна і невідкладна.

Я.Головацькому належить низка публікацій бібліографічного і книгознавчого змісту, а саме, “Коротка вѣдомость о рукописяхъ славяно-руськихъ, находящихся въ книжнице монастыря св. Василя В. у Львовѣ” // “Русалка Дністровая”, 1837, “Бібліографічeskій списокъ рускихъ книгъ, изданныхъ во Львовѣ 1864 г.” // Научный сборник. Вип.1–4. Львів, 1865, “Бібліографія галицко-руская с 1772–1848 года” // Галичанин. Литературный сборникъ. Кн.1. Вып. 3–4. Львів, 1863, “Дополненія къ словарю Даля” // Сборник ОРЯС АН. Санкт-Петербург. Т.10. Вип.7. 1873, 5 “Дополнения к очерку славяно-русской библиографии В.М.Ундольского, содержащем книги и статьи, пропущенные в первом выпуске печати” // Там само. Вип.8. Санкт-Петербург, 1874 та ін.

Ці праці засвідчили добру обізнаність Я.Головацького з теорією і практикою російської та європейської бібліографії і чималий внесок його в слов’янське бібліографування: а) він зробив огляд багатьох джерел світової бібліографії, широко представивши слов’янські джерела, б) визнав важливу роль бібліографування для суспільного життя, в) подав наукове визначення бібліографії і порушив питання про складання бібліографії літературного життя Галичини, г) вніс низку пропозицій щодо поліпшення бібліографічного опису, д) українську бібліографію розглядав у контексті зі здобутками в цій сфері інших слов’янських народів, “побратимів з-поза Волги за Дунай”, та ін.

Львівський бібліограф М.Гуменюк так оцінив праці Я.Головацького як бібліографа і книгознавця: “Бібліографічна діяльність Я.Головацького позитивно вплинула на розвиток української бібліографії. Він багато зробив також для поліпшення бібліографування слов’янських стародруків...”³⁵ Отже, Я.Головацький залишив помітний слід в історії української та слов’янської бібліографічної культури.

Улюбленою ділянкою наукової діяльності Я.Головацького був пошук, опис і публікація давніх слов’янських рукописів. Прочитання та опрацювання давніх пам’яток він розпочав ще у студентські роки і плідно займався цією справою до кінця своїх днів. Учений фахово досліджував рукописи: робив палеографічний опис, лінгвістичний аналіз і, склавши розгорнутий коментар, опубліковував його. У 1867 р. побачила світ цінна його праця “Пам’ятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Волынском княжестве и смежных русских областях в XIV–XV ст.” У 70–80-х роках, очолюючи археографічну комісію у Вільні, учений був першовідкривачем багатьох юридичних рукописних документів, які стосувалися історії Литви, Польщі, Русі. Під його керівництвом вийшли у світ 12 томів документів Литовського трибуналу, рукописи міської бібліотеки та інші документи.

³⁵ Гуменюк М. Я.Ф.Головацький як бібліограф і книгознавець // Радянське літературознавство. 1969. №8. С.60–66.

У книгосховищах Львова Я.Головацькому вдалося розшукати цінні білоруську і чеську пам'ятки, яким він присвятив окремі розвідки: “О рукописномъ молитвенникѣ старочешскомъ съ XIV–XV вѣковъ, хранящемся въ университетской библиотекѣ во Львовѣ” (Прага, 1861) та “Нѣ сколько словъ о Библии Скорины и о рукописной русской Библии изъ XVI столѣтія” (Львів, 1865)³⁶.

У 1837 р. учений опублікував в “Русалці Дністровій” статтю під назвою “Коротка відомість о рукописах слов'янських і руських”, в якій повідомив про дослідження слов'янських рукописних книг, які він відшукав у бібліотеці монастиря Василя Великого у Львові. Цією статтею був покладений початок висвітлення болгарської теми у славістичній діяльності Я.Головацького. Як встановив З.Матисякевич у публікації “Я.Ф.Головацький і Болгарія”, увагу молодого дослідника привернула рукописна книга, в якій тлумачилося євангеліє від Матвея болгарського архієпископа Теофілакта і був ще твір про життя Константина (Кирила)-філософа. Він продовжив пошук рукописних книг і в бібліотеці Львівського університету виявив серед пам'яток XV ст. “Житие Кирилла”, зробив список з нього і відіслав О.Бодянському, відомому слов'янознавцеві, який вивчав життя і діяльність Кирила та Мефодія. У 1887 р. учений написав статтю “Нововідкриті відомості про св.Мефодія”, в якій йшлося про те, що в фондах Британського музею зберігається чимало рідкісних старослов'янських рукописів IX ст. і серед них такі, що містять нові подробиці про життя Мефодія, досі невідомі факти про ставлення папського Риму до Болгарського царства і загрозу з боку Риму в зародку ліквідувати старослов'янську мову та літературу. З.Матисякевич встановив, що Я.Головацький постійно цікавився слов'янськими просвітителями, старою болгарською літературою, а праці болгарських письменників XIV–XV ст. ввів у курс лекцій, які читав студентам Львівського університету протягом 1849–1867 рр. Не менш уважно стежив він і за новоболгарською літературою. З.Матисякевич зробив висновок, “що протягом усього свого свідомого життя учений досліджував пам'ятки історії, літератури, культури братнього болгарського народу”³⁷.

Активна наукова діяльність Я.Головацького на ниві слов'янських культур дала свої плоди також у ділянках слов'янської лексикографії та термінології.

У 1849 р. Я.Головацький увійшов до складу комісії, створеної австрійським урядом для опрацювання юридичної термінології і видання перекладних словників. “За участю галицького ученого розроблявся опублікований 1851 р. у Відні “Словник юридично-політичної термінології”, в якому до 1700 термінів, поданих німецькою мовою, додавалися українські відповідники”³⁸.

Приблизно в той же час Я.Головацький працював над “Російсько-рутинським словником”, в якому використав багатий матеріал живої української мови, зібраний ним на західноукраїнських теренах. Робота не була закінчена. Рукопис (літери А–З) був відправлений автором у Петербурзьку бібліотеку Академії Наук. Про ці матеріали згадував О.Шахматов як про джерельну базу для кількох українських словників. У 1982 р. ці матеріали до словника Я.Головацького були опубліковані за участю Й.Дзєндзелівського. Ознайомившись зі змістом словника і врахувавши вступні зауваження Я.Головацького, Й.Дзєндзелівський дійшов висновку, що це діалектний словник переклад-

³⁶ Див. опис цієї пам'ятки: *Ваєрик В.Р.* Яков Федорович Головацкий, его деятельность и значение в галицко-русской словесности. Львов, 1925. С.37–38.

³⁷ *Матисякевич З.* Я.Ф.Головацький і Болгарія // Питання слов'янознавства. Вип. 24. Львів, 1981. С.63–65, 69.

³⁸ *Горецький П.* Історія української лексикографії. Київ, 1963. С.149.

ного типу, в основі якого лежить ідея порівняння української і російської лексики та фразеології. Рецензент вважав словник однією з найважливіших наукових праць ученого: “на час своєї підготовки він був найбільшим і найдосконалішим українським словником, одним з кращих залишається він і в наш час”³⁹.

У фонді Я.Головацького ВР ЛНБ за № 598 зберігається рукописний “Словничок окремих слів чеського діалекту”. Ймовірно, це частина перекладного німецько-чеського словника.

У 1884 р. вийшла у світ фундаментальна праця вченого “Географическій словарь западнославянскихъ и южнославянскихъ земель и прилегающихъ странъ”. В основі словника лежить ідея порівняльно-історичного вивчення слов’янських географічних назв й уніфікації слов’янської топонімічної номенклатури (Ф.Головацького, ВР ЛНБ, справи за № 655, 656. Рукописна передмова, датована 19 грудня 1878 р.). У передмові автор підкреслив, що слов’яни – аборигени своїх земель і, дотримуючись думки про неприйнятність у слов’янському світі неслов’янської географічної номенклатури, поставив перед собою складне завдання – відтворити топоніми, які зазнали змін за час тривалої окупації слов’янських земель іноземцями (німцями, мадярами, італійцями, турками). Учений відзначив, що подана у словнику топонімічна номенклатура є споконвічно слов’янською, бо при відтворенні використовувалися ті назви, які “живуть в устах народу” або збереглися в пам’ятках. Таким чином, словник містить систематизовану за російською абеткою топонімічну номенклатуру західно- і південнослов’янських земель, яка відтворена за живим мовленням і історичними пам’ятками. Словникова стаття включає заголовне слово, подане російською мовою, іноземні варіанти чи замітники цього топоніма та низку історичних відомостей про нього, напр.: ЛЬВОВ, поль. *Lwów*, нім. *Lemberg*, лат. *Leopolis*, гл.г. *Галичини*, 87, 159 ж., между ними 11,390 руск. и 22,586 евреев [Л. упомин. в русск. лет II 195, 198, 212, 349 и пр. Ипат. Лет. 589] (с. 182).

Велика копітка праця Я.Головацького містила також цінні вказівки і поради. Таким чином, опублікування “Географічного словника” мало і теоретичне, і практичне значення: для географії, етнографії, лінгвістики він ставав джерелом для досліджень, а в різних сферах суспільної практики (в навчальній літературі, довідниках, атласах тощо) становив базу для виправлення помилок у написанні топонімів та їх уніфікації. Автор сприймав “Географічний словник” як прояв єдності слов’ян і запоруку їх майбутнього братерства. Перші рецензії на словник, опубліковані вже в 80-х роках XIX ст., були переважно позитивні. Новітніх рецензій поки що немає.

Близько двадцяти років Я.Головацький своїми науковими здобутками ділився зі студентами Львівського університету: у грудні 1848 р. він очолив кафедру руської (української) мови і літератури. Це був час формування європейського слов’янознавства, і професор, який пильно стежив за його розвитком, вирішив на кафедрі закласти міцні основи україністики як окремої славістичної дисципліни, використовуючи для цього методологію і досягнення порівняльно-історичного слов’янознавства. Він перший в університеті висвітлював предмет вивчення з опорою на поняття історизму, спорідненості та порівняння; безумовною заслугою професора було започаткування в університеті студій з порівняльної граматики слов’янських мов.

Тематика лекцій Я.Головацького з порівняльного циклу була такою: 1851/52 навчальний рік – “Звукословіє и видословіє церковно-словенского языка сравнительно съ рускимъ, польскимъ, чешскимъ и другими славянскими наречіями” (дві лекції), 1851 р. –

³⁹ Дзендзелівський Й. Яків Головацький – визначний український лексикограф // Яків Головацький і рух за національне відродження... С. 112.

“Сравнительная грамматика главных славянских наречий” (дві лекції), “Сравнительная грамматика русского языка” (одна лекція), 1856/57 – “Русский языкъ въ сравненіи съ старославянскимъ” (дві лекції), 1858/59 – “Звукословіе руское съ поглядомъ на польскій и чешскій языки” (дві лекції), 1860/61 – “Словопроизведеіне изъ становища сравнительного языкознанія” (дві лекції), 1862/63 – “Сравнительное видословіе” (дві лекції) та ін.⁴⁰ Вагомість цих порівняльних студій стане очевиднішою, якщо врахувати, що Я.Головацький започаткував наведений цикл лекцій 1851 р., а перший том фундаментальної порівняльної граматики слов’янських мов Ф.Міклошича з’явився 1852 р.

Я.Головацькому належить низка підручників для студентів та учнів гімназій, в яких застосовувались елементи порівняльно-історичного методу, зокрема, “Грамматика русскаго языка” (1849), “Хрестоматія церковнословенская и древнеруская въ пользу учениковъ выщей гимназіи” (1854) та ін.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що Я.Головацький стояв біля витоків славістики у Львівському університеті. При цьому з прикрістю треба зазначити, що лекції читав він не українською мовою, а використовував так зване “язичіє”, яке все більше наближалось до російської мови. Причину цього критики вбачали у неформальності літературної мови русинів Галичини, у впливі москвофілів або літературному “слозі” “Галицько-руської Матиці”⁴¹ та ін. Можливе і таке пояснення: Я.Головацький вважав, що Австро-Угорщина не сприяє розвитку слов’янських народів, тому вони приречені на асиміляцію та вимирання; щоб зберегти слов’янські культурні цінності, треба формувати і всіляко збагачувати спільну мову слов’ян. В одному з листів до чеського друга К.Запа він зазначив, що внаслідок неблаганної долі “все славянскіе нарѣчія онемечится должны во всеобщемъ пангерманскомъ наводненіи”, а майбутнє російської мови спрогнозував так: “Этo языкъ, который, по всему вероятію, самое долгое время удержится въ целости”⁴². З цього випливає, що на російську мову він дивився як надійний засіб передачі інформації про здобутки слов’ян, засіб, який має найширшу сферу функціонування серед слов’янських мов. У “Географічному словнику” Я.Головацький знову порушив питання про єдину літературну мову слов’ян, яка має бути продуктом їх спільних творчих зусиль: “если мы пожелаемъ удовлетворить изъявленному желанію – употреблять одинъ литературный языкъ, то намъ надо будетъ усердно позаботиться объ осуществленіи этого положенія?”⁴³ Але це справа майбутнього і, якщо вона не отримає широкої дієвої підтримки, то може залишитися “только мечтой идеалистовъ”, а тим часом учений користувався “язичієм”. Роздуми Я.Головацького про єдину міжслов’янську літературну мову дещо перегукуються з дискусіями учених ХХ ст. про міжнародні чи світові мови.

Працюючи над численними слов’янськими рукописами, учений звернув увагу на наявність у них запозичень з мов сусідів або церковнослов’янської, що свідчило про діючі міжмовні взаємини: українсько-білоруські, українсько-польські та ін. Але в той час питання зв’язків між народами та їхніми мовами ще не мало теоретичного обґрунтування.

Констатуючи це явище, учений не розглядав його докладно. Спираючись на праці А.Шлейхера, який зміни в мовній структурі трактував як показник руйнування її будови, Я.Головацький стверджував, що рідну мову краще тримати в ізоляції від чужо-

⁴⁰ Свенціцький І. Передмова // Листування українських славістів з Францем Міклошичем. Київ, 1993. С.41–45.

⁴¹ Терашаковець М. Галицько-руське національне відродження. Львів, 1908. С.65–66.

⁴² Студинський К. Кореспонденція Я.Головацького в літах 1850–1862. С.438.

⁴³ Головацький Я. Географическій словарь... С.ХІХ.

земних впливів або обмежити їх. Він писав: “Заимствование может быть полезно только при самостоятельности умственной жизни”. Разом із тим, у своїй практичній діяльності він активно реалізував колларівську ідею слов’янського братерства у напрямку обміну літературою, науковими здобутками, здійснення перекладів.

Я.Головацький переклав українською мовою понад п’ятдесят сербських народних пісень, одну хорватську поему, кілька російських оповідань В.Даля-Луганського та монографію відомого чеського славіста П.Й.Шафарика про слов’янські старожитності.

У дослідженні “Народні сербські пісні” Я.Головацький пояснив причини та засади перекладу. Увага до сербської пісні була зумовлена бажанням пізнати культуру слов’янських народів, баченням особливої близькості між сербською та українською фольклорними традиціями; саме малорусчина, на думку перекладача, “одна годна перейняти ті красноріччя народні утвори...”, вона, як і сербська мова, не зіпсована книжними і чужими впливами, обидві мови зберегли свою “старосвітську стать, свою природну красу”⁴⁴. І він їх називає сестрицями. При виборі об’єкта для перекладу, звичайно, бралась до уваги думка Я.Коллара про те, що “саме переклад з інших слов’янських нарід – це один з найкращих способів для поширення братання в слов’янській літературі”⁴⁵.

При перекладі Я.Головацький прагнув максимально дотримуватися першотвору, щоб показати країнам “чисте джерело народної поезії наших побратимів, де можна брати приклад до наслідування”. Оскільки ж обидві мови мали чимало питомого, особливо в мелодиці та ритміці, то в перекладі доводилося відступати від оригіналу і використовувати багаті можливості української мови (йдеться і про особливості композиції).

Дослідники І.Брик, М.Гольберг, М. Гуць, Р.Кирчів, М.Шамота докладно проаналізували здійснені Я.Головацьким переклади і відзначили його вагому заслугу у популяризації сербських пісень в Україні, а Р.Кирчів відніс ці переклади до “кращих надбань у романтичному слов’янському обміні народнопісенними творами”⁴⁶.

Перекладена Я.Головацьким з хорватської мови на українську поема “Туга від Балкан або сльози болгарських, герцоговинських, босняцьких християн” залишилася в рукописі (ф.Головацького, ВР ЛНБ. №900). Уже в наші часи З.Матисякевич у розвідці “Я.Ф.Головацький і Болгарія” зазначив, що поема радикальна – вона відкрито закликала південних слов’ян до боротьби з турецькими поневолювачами. Рецензент висловив жаль з приводу того, що “переклад досі не опублікований, хоч представляє значний інтерес для вітчизняного слов’янознавства”⁴⁷. Не побачив світу також переклад праці П.Й.Шафарика про минуле слов’ян. Що ж до казок В.Даля-Луганського, в яких Я.Головацького приваблювала природна простота мови, то перекладачеві вдалося зберегти цю рису оригіналу народних оповідань. Я.Головацький писав також рецензії на праці болгарських і польських авторів. Отже, перекладацька і критична діяльність Я.Головацького повністю відповідала поставленій ним меті – збагачувати національну культуру, висвітлювати спорідненість між слов’янськими народами, укріплювати міжслов’янські взаємини.

Зробимо загальні висновки щодо славістичної діяльності Я.Головацького. Слов’янська тема проходить через усю творчість ученого, червоною ниткою пронизує наукову, публіцистичну, педагогічну та перекладацьку його діяльність. В основі її лежала ідея культурного єднання слов’янських народів і національного відродження українців Га-

⁴⁴ Головацький Я. Народні сербські пісні // Вінок русинам на обжинки. Ч.1. Відень, 1846. С.154–155.

⁴⁵ Цит. за Полек В. Ян Коллар і Україна // Проблеми слов’янознавства. Вип.27. Львів, 1983. С.46.

⁴⁶ Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність... С.127.

⁴⁷ Матисякевич З. Я.Ф.Головацький і Болгарія. С.65–66.

личини. Від цієї ідеї він не відмовився до кінця своїх днів, оскільки вважав, що “кістяк її зберігся”, і закликав цю ідею всіляко зміцнювати.

Славістичній діяльності Я.Головацького притаманна багатоаспектність. Великий славістичний творчий спадок ученого складається, на нашу думку, з двох частин: першу частину становлять праці, присвячені вивченню певної загальнослов'янської проблеми або її складників, а в другій, назвемо її інформативно-базовою, слов'янська тема виконує роль тла, завдяки якому поглиблюється висвітлення певної проблеми. Учений був у числі перших дослідників слов'янської міфології, назв часу у слов'янських народів, обґрунтування етнічної єдності слов'ян на основі їхніх топонімічних назв, його заслуги визнані в палеографічному описанні давніх рукописів, у міжслов'янському перекладі художніх творів та ін. Водночас проблеми походження слов'ян, їхнього давнього побуту, виникнення письма, розвитку писемності, освіти, книгодрукування учений розкривав у численних розвідках, статтях, підручниках чи посібниках (частина яких залишилася неопублікованою) як базу для наукового висвітлення певної теми або як нагадування про глибоке слов'янське коріння. У цих працях, незалежно від їх форми (наукова розвідка, навчальний посібник, фольклорний чи етнографічний матеріал, історико-публіцистичний нарис тощо), питання історії українського чи іншого народу, його побуту, мови, літератури, культури завжди розглядалося в широкому слов'янському контексті з орієнтацією на культурне єднання слов'ян.

Отже, Я.Головацький – це славіст у широкому розумінні цього слова і водночас україніст. Його творчий доробок засвідчує, що “професор з темпераментом політика” був не тільки популяризатором ідеї слов'янського культурного єднання: Я.Головацький – учений, який свою наукову і педагогічну діяльність будував на засадах історичного і порівняльного слов'янознавства і стояв біля витоків славістики у Львівському університеті.

YAKIV HOLOVATSKY AS A SLAVIC STUDIES SCHOLAR

Iraida GALENKO

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka str., L'viv 79000
The Chair of General Linguistics*

The article analyses Yakiv Holovatsky's scholarly, pedagogical and journalistic heritage; it is an attempt to study the character of his Slavic studies. These studies were based on the idea of ethnic and cultural integrity of the Slavs and aimed at showing their spiritual unity, strengthening cultural connections between the Slavs, researching Slavonic mythology, old toponymic names, and Cyrillic manuscripts. Yakiv Holovatsky studied problems of the beginning and spreading of Slavic writing and book publishing, problems of inter-Slavic translation, bibliography, public and cultural life of the Slavs. His scholarly activities were very important for foundation of Slavic studies in L'viv university.

Key-words: Yakiv Holovatsky, cultural integrity of the Slavs, national renaissance, Slavic studies.

Стаття надійшла до редколегії 15.06.06
Прийнята до друку 26.06.06